

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम् : मानवता, शांतता, विकास व प्रगती

प्राचार्य डॉ. संजय माधवराव मराठे

वेस्ट खान्देश भगिनी सेवा मंडळ, शिक्षणशास्त्र महिला महाविद्यालय स्टेशन रोड, नंदुरबार

सारांश

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही भारतीय तत्त्वज्ञानातून उद्भवलेली एक अत्यंत उदात्त, व्यापक आणि कालातीत संकल्पना आहे. संपूर्ण पृथ्वी ही एकच कुटुंब आहे अशी भावना या विचाराच्या मुळाशी असून, ती मानवजातीमध्ये बंधुत्व, परस्पर आदर, सहअस्तित्व आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण करते. ही संकल्पना केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक मर्यादांपुरती न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्येही मार्गदर्शक ठरते. आजच्या आधुनिक जगात सामाजिक विषमता, युद्धजन्य संघर्ष, दहशतवाद, पर्यावरणीय न्हास, आर्थिक असमतोल आणि सांस्कृतिक दुरावा यांसारख्या समस्यांमुळे मानवजातीसमोर गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. भौतिक प्रगती वेगाने होत असताना मानवी मूल्यांचा न्हास, परस्पर अविश्वास आणि स्वार्थी वृत्ती वाढताना दिसते. अशा परिस्थितीत “वसुधैव कुटुंबकम्” हा विचार मानवतेचा पाया अधिक दृढ करणारा, शांततेचे वातावरण निर्माण करणारा आणि सर्वसमावेशक विकासाला नैतिक अधिष्ठान देणारा ठरतो. या लेखामध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा तात्त्विक अर्थ, तिची ऐतिहासिक व वैचारिक पार्श्वभूमी तसेच मानवता, शांतता, विकास आणि प्रगती यांच्याशी असलेले तिचे घनिष्ठ नाते स्पष्ट करण्यात आले आहे. या विचारामुळे व्यक्ती केंद्रित दृष्टीकोनातून समाजकेंद्रित आणि विश्वकेंद्रित दृष्टीकोनाकडे वाटचाल कशी घडते, हे विशद करण्यात आले आहे. तसेच सामाजिक सलोखा, जागतिक शांतता, पर्यावरण संरक्षण आणि न्याय्य विकासासाठी ही संकल्पना कशी उपयुक्त ठरू शकते, यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. शेवटी, आधुनिक जागतिक समाजाच्या संदर्भात वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेची आवश्यकता आणि उपयुक्तता अधोरेखित करत, मानवजातीच्या शाश्वत, शांततामय आणि समतावादी भविष्यनिर्मितीसाठी हा विचार किती महत्त्वाचा आहे, हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या लेखात करण्यात आला आहे.

परिभाषात्मक संज्ञा : वसुधैव कुटुंबकम्, मानवता, शांतता, विकास, प्रगती,

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीने मानवजातीला अनेक मौलिक, उदात्त आणि कालातीत विचार प्रदान केले आहेत. त्यांपैकी “वसुधैव कुटुंबकम्” हा विचार मानवी ऐक्य, बंधुत्व आणि सहअस्तित्वाचा अत्यंत प्रभावी संदेश देणारा आहे. संपूर्ण पृथ्वी ही एकच कुटुंब आहे अशी व्यापक दृष्टी या संकल्पनेत अंतर्भूत असून, ती मानवाला केवळ स्वतःपुरते न विचार करता संपूर्ण समाज, विश्व आणि सजीवसृष्टीप्रती जबाबदार बनवते. हा विचार भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या मानवी मूल्याधिष्ठित परंपरेचे प्रतीक मानला जातो. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि दळणवळणाच्या प्रगतीमुळे जग जवळ आले असले, तरी देश, धर्म, भाषा, जात, संस्कृती आणि आर्थिक स्तरांमधील भेद अधिक ठळकपणे समोर येताना दिसतात. युद्ध, हिंसा, दहशतवाद, सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय न्हास आणि नैतिक मूल्यांचा न्हास या समस्या जागतिक स्तरावर गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. अशा अस्थिर परिस्थितीत मानवतेला एकत्र बांधणाऱ्या, परस्पर समज आणि सहकार्य वाढवणाऱ्या विचारांची नितांत आवश्यकता

निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना मानवतेला एकत्र आणणारी, शांततेचा मार्ग दाखवणारी आणि सामाजिक सलोख्याला चालना देणारी ठरते. हा विचार केवळ आध्यात्मिक किंवा तात्त्विक मर्यादांपुरता न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्येही मार्गदर्शक ठरू शकतो. सामाजिक न्याय, समानता, पर्यावरण संरक्षण, संसाधनांचा न्याय्य वापर आणि सर्वसमावेशक विकास यांसाठी ही संकल्पना नैतिक अधिष्ठान प्रदान करते. मानवता, शांतता, विकास आणि प्रगती यांचा समतोल साधण्यासाठी वसुधैव कुटुंबकम् या विचाराचा स्वीकार करणे आज अत्यावश्यक झाले आहे. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय समुदाय यांनी या संकल्पनेचा व्यवहारात अवलंब केल्यास संघर्षाऐवजी संवाद, स्वाधीनता सहकार्य आणि विभाजनाऐवजी एकात्मता निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे आधुनिक जगाच्या संदर्भात वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना केवळ तात्त्विक नाही, तर व्यावहारिकदृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि मानवता

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवतेचा मूलभूत गाभा मानली जाते. संपूर्ण मानवजातीला एकाच कुटुंबाचे सदस्य मानणे ही भावना या विचाराच्या केंद्रस्थानी आहे. अशा दृष्टिकोनातून पाहिले असता प्रत्येक व्यक्तीचे दुःख, आनंद, हक्क आणि जबाबदाऱ्या परस्परंशी जोडलेल्या आहेत, अशी जाणीव निर्माण होते. ही जाणीव मानवतेच्या मूल्यांना अधिक दृढ करते आणि व्यक्तीच्या संकुचित स्वार्थी दृष्टिकोनाला व्यापक सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तित करते. मानवजातीमध्ये आढळणारे भेदभाव, जातीयता, धार्मिक द्वेष, वर्णद्वेष आणि सामाजिक विषमता या समस्या प्रामुख्याने आपण आणि ते या भेदभावपूर्ण मानसिकतेतून निर्माण होतात. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना या मानसिकतेला छेद देऊन सर्व मानवांमध्ये समानत्व, बंधुत्व आणि परस्पर आदराची भावना निर्माण करते. जेव्हा प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीकडे आपल्या कुटुंबातील सदस्य म्हणून पाहू लागते, तेव्हा द्वेष, हिंसा आणि शोषणाला स्थान उरत नाही. या विचारातून करुणा, सहानुभूती आणि परोपकाराची भावना विकसित होते. इतरांच्या दुःखात सहभागी होणे, संकटसमयी मदतीस धावून जाणे आणि दुर्बल घटकांसाठी संवेदनशीलता दाखवणे ही मानवतेची खरी लक्षणे आहेत. वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार परस्पर सहकार्याला प्रोत्साहन देतो आणि सामाजिक सलोख्याची पायाभरणी करतो. तसेच, ही संकल्पना मानवतेला केवळ मानवी संबंधांपुरती मर्यादित न ठेवता संपूर्ण सजीवसृष्टीपर्यंत विस्तारते. निसर्ग, प्राणी, पर्यावरण यांच्याशीही आपले नाते कुटुंबीयांचेच आहे, अशी भावना निर्माण झाल्यास पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत जीवनपद्धतीला चालना मिळते. अशा प्रकारे वसुधैव कुटुंबकम् आणि मानवता यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ असून, ही संकल्पना मानवजातीच्या नैतिक आणि सामाजिक उन्नतीसाठी मार्गदर्शक ठरते.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि शांतता

शांतता ही केवळ करार, कायदे किंवा बाह्य नियंत्रणामुळे निर्माण होणारी अवस्था नाही, तर ती मुळात मानवी मानसिकतेतून आणि मूल्यव्यवस्थेतून उद्भवते. बाह्य पातळीवर केलेले शांतता करार तात्पुरते ठरू शकतात, परंतु जेव्हा व्यक्ती आणि समाजाच्या विचारसरणीत द्वेष, अहंकार आणि स्वार्थ खोलवर रुजलेले असतात, तेव्हा संघर्ष पुन्हा उद्भवण्याची शक्यता कायम राहते. त्यामुळे शाश्वत आणि टिकाऊ शांततेसाठी मानसिक परिवर्तन आवश्यक आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना अशा मानसिक परिवर्तनाची भक्कम पायाभरणी करते. संपूर्ण मानवजातीला एकाच कुटुंबाचा भाग मानण्याची भावना स्वीकारल्यास परस्परविषयी आदर, विश्वास आणि समज वाढते. आपण आणि ते या भेदरेषा पुसल्या गेल्यावर संघर्षाची तीव्रता आपोआप कमी होते. मतभेद असले तरी ते शत्रुत्वात न बदलता संवादातून सोडवण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते. या विचारामुळे संघर्षाऐवजी संवाद, शत्रुत्वाऐवजी समजूत आणि युद्धाऐवजी सहकार्य यांना प्राधान्य दिले जाते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाहिले असता राष्ट्रांमधील संबंध कुटुंबीयांच्या नात्याप्रमाणे परस्पर आदरावर आधारित असल्यास युद्धजन्य परिस्थिती टाळता येऊ शकते. सामाजिक पातळीवरही जातीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक तणाव कमी होऊन सामाजिक सलोखा प्रस्थापित होतो. तसेच वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना शांततेला नैतिक अधिष्ठान प्रदान करते. शांतता ही केवळ हिंसेचा अभाव नसून न्याय, समानता

आणि मानवी सन्मानावर आधारित सहजीवन आहे, अशी व्यापक दृष्टी या विचारातून विकसित होते. अशा प्रकारे वसुधैव कुटुंबकम् आणि शांतता यांचे नाते अत्यंत दृढ असून, जागतिक पातळीवर शाश्वत शांततेसाठी हा विचार मार्गदर्शक ठरतो.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि विकास

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना विकास प्रक्रियेला भक्कम नैतिक अधिष्ठान प्रदान करते. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ, औद्योगिकीकरण किंवा भौतिक सुविधांची वाढ एवढाच मर्यादित अर्थ नसून, तो मानवी जीवनमानाच्या सर्वांगीण उन्नतीशी निगडित असतो. या दृष्टीने पाहता विकास हा काही निवडक घटकांपुरता मर्यादित न राहता समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहोचणे अत्यावश्यक ठरते. वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार विकास प्रक्रियेत समता, न्याय आणि जबाबदारी यांचा समावेश करण्याची प्रेरणा देतो. या संकल्पनेनुसार समाजातील प्रत्येक घटक हा एकाच कुटुंबाचा भाग असल्यामुळे विकासाचे लाभ सर्वांपर्यंत समानपणे पोहोचले पाहिजेत. सामाजिक विषमता, आर्थिक दरी आणि दुर्बल घटकांचे शोषण हे खरे तर असंतुलित विकासाचे द्योतक आहेत. वसुधैव कुटुंबकम् विचार स्वीकारल्यास सामाजिक समावेशाला प्राधान्य दिले जाते आणि वंचित, दुर्लक्षित व मागास घटकांच्या गरजांकडे विशेष लक्ष दिले जाते. त्यामुळे विकास अधिक न्याय्य आणि समतावादी स्वरूप धारण करतो. तसेच ही संकल्पना पर्यावरण संरक्षणालाही महत्त्व देते. निसर्ग हा मानवी कुटुंबाचाच एक अविभाज्य घटक आहे, अशी भावना या विचारामध्ये अंतर्भूत आहे. त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्याद व स्वार्थी वापर टाळून त्यांचा संतुलित, संवर्धनशील आणि जबाबदार उपयोग करण्यावर भर दिला जातो. पर्यावरणाचा न्हास झाल्यास त्याचा परिणाम संपूर्ण मानवजातीवर होतो, ही जाणीव वसुधैव कुटुंबकम् विचारातून विकसित होते. याशिवाय संसाधनांचा न्याय्य वापर हा या संकल्पनेचा महत्त्वाचा पैलू आहे. पाणी, अन्न, ऊर्जा आणि जमीन यांसारख्या संसाधनांचा वापर वर्तमान पिढीपुरता मर्यादित न ठेवता भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांचाही विचार केला पाहिजे, अशी व्यापक दृष्टी हा विचार प्रदान करतो. अशा प्रकारे वसुधैव कुटुंबकम् आणि विकास यांचे नाते घनिष्ठ असून, हा विचार सर्वसमावेशक, समतावादी आणि शाश्वत विकास साधण्याचा प्रभावी मार्ग दर्शवितो.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि प्रगती

प्रगती ही केवळ भौतिक साधनसंपत्तीची वाढ किंवा तांत्रिक उन्नती एवढ्यापुरती मर्यादित नसून, ती मानवी मूल्यांवर आधारित असणे आवश्यक आहे. नैतिकता, करुणा, समता, न्याय आणि जबाबदारी या मूल्यांशिवाय साधलेली प्रगती अल्पकालीन ठरते आणि अनेकदा सामाजिक असंतुलन, पर्यावरणीय संकटे व मानवी शोषणाला कारणीभूत ठरते. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने टिकाऊ आणि दीर्घकालीन प्रगती साधण्यासाठी मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन अनिवार्य आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना प्रगतीला अशाच मूल्याधिष्ठित चौकटीत बसवते. संपूर्ण मानवजातीला एकाच कुटुंबाचे घटक मानल्यास कोणत्याही एका घटकाच्या प्रगतीसाठी दुसऱ्या घटकाचे नुकसान करणे नैतिकदृष्ट्या अयोग्य ठरते. या विचारामुळे स्पर्धेऐवजी सहकार्य, स्वार्थाऐवजी सामूहिक हित आणि उपभोगाऐवजी जबाबदारी यांना महत्त्व प्राप्त होते. मानवी मूल्ये, पर्यावरणीय समतोल आणि सामाजिक न्याय यांचा समन्वय साधणारी प्रगतीच खऱ्या अर्थाने शाश्वत ठरते. वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार पर्यावरणाचा अतिरेकाने वापर करण्याऐवजी संरक्षण व संवर्धनावर भर देतो. तसेच समाजातील दुर्बल, वंचित आणि मागास घटकांच्या हक्कांचे संरक्षण करून सामाजिक न्यायाची पायाभरणी करतो. यामुळे प्रगती ही केवळ आर्थिक निर्देशांकांपुरती मर्यादित न राहता मानवी आनंद, सामाजिक सलोखा आणि पर्यावरणीय संतुलन यांपर्यंत विस्तारते. अशा प्रकारे वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवजातीसाठी सर्वसमावेशक, न्याय्य आणि शाश्वत प्रगती साधण्याचा स्पष्ट आणि व्यवहार्य मार्ग दाखवते.

शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्व

मूल्यशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम्

शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट केवळ ज्ञानप्राप्ती नसून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवणे हे आहे. यामध्ये मूल्यशिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मूल्यशिक्षणाचा भक्कम पाया ठरू शकते. संपूर्ण जग एकच कुटुंब आहे, ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविल्यास त्यांच्यामध्ये करुणा, सहानुभूती, सहकार्य, समता आणि परस्पर आदर यांसारखी मानवी मूल्ये विकसित होतात. मूल्यशिक्षणात या संकल्पनेचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना भेदभाव, द्वेष आणि हिंसेऐवजी समज, सहिष्णुता आणि शांततेचा मार्ग स्वीकारण्याची प्रेरणा मिळते. वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार विद्यार्थ्यांना सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देतो आणि त्यांना संवेदनशील व जबाबदार नागरिक बनविण्यास मदत करतो.

विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता व जागतिक नागरिकत्व

आजच्या बहुसांस्कृतिक आणि बहुभाषिक समाजात सहिष्णुता ही अत्यावश्यक बाब ठरते. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना विद्यार्थ्यांमध्ये विविधता स्वीकारण्याची वृत्ती निर्माण करते. भिन्न धर्म, भाषा, संस्कृती आणि विचारसरणी असलेल्या लोकांशी आदराने वागण्याची मानसिकता या विचारातून विकसित होते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ राष्ट्रीय नागरिकत्वापुरते मर्यादित न राहता जागतिक नागरिकत्व विकसित होते. जागतिक नागरिकत्व म्हणजे संपूर्ण जगाशी आपले नाते आहे, ही जाणीव ठेवून जबाबदारीने वागणे. पर्यावरण संरक्षण, मानवी हक्क, जागतिक शांतता आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना प्रभावी ठरते.

अभ्यासक्रमात समावेशाची गरज

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे ही काळाची गरज आहे. ही संकल्पना केवळ नैतिक शिक्षणापुरती मर्यादित न ठेवता भाषा, इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, पर्यावरण शिक्षण आणि नागरिकशास्त्र यांसारख्या विषयांमध्ये अंतर्भूत करता येते. अभ्यासक्रमात या विचाराचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये चिंतनशील दृष्टिकोन, सामाजिक संवेदनशीलता आणि जागतिक प्रश्नांची समज विकसित होते. प्रकल्प कार्य, समूह चर्चा, कथाकथन, उपक्रमाधारित शिक्षण आणि सामुदायिक सेवा यांसारख्या अध्यापन पद्धतींच्या माध्यमातून वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार व्यवहारात उतरवता येतो. यामुळे शिक्षण केवळ परीक्षा-केंद्रित न राहता जीवनोपयोगी, मूल्याधिष्ठित आणि समाजाभिमुख बनते. अशा प्रकारे शिक्षण क्षेत्रात वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा समावेश विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक विकासाबरोबरच समाजाच्या सकारात्मक परिवर्तनासाठीही महत्त्वपूर्ण ठरतो.

निष्कर्ष

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना आजच्या जागतिक समाजासाठी अत्यंत उपयुक्त, मार्गदर्शक आणि कालातीत स्वरूपाची आहे. वाढते सामाजिक तणाव, हिंसा, आर्थिक असमतोल, पर्यावरणीय न्हास आणि मानवी मूल्यांचा न्हास या पार्श्वभूमीवर हा विचार मानवजातीसाठी आशेचा किरण ठरतो. मानवता, शांतता, विकास आणि प्रगती यांचा समतोल साधण्यासाठी वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा स्वीकार करणे ही काळाची गरज बनली आहे. हा विचार व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनापासून ते सामाजिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक पातळीपर्यंत प्रभावी ठरू शकतो. व्यक्तीस्तरावर तो करुणा, सहानुभूती आणि जबाबदारीची भावना विकसित करतो; समाजस्तरावर सामाजिक सलोखा, समावेश आणि न्याय प्रस्थापित करतो; तर शासन आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या पातळीवर धोरणनिर्मितीत नैतिकता, समता आणि शाश्वततेचा समावेश करण्यास प्रेरणा देतो. वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा व्यवहारात स्वीकार केल्यास संघर्षाऐवजी संवाद, स्वार्थाऐवजी सहकार्य आणि शोषणाऐवजी समतावादी विकासाला चालना मिळू शकते. यामुळे अधिक शांततामय, समतावादी आणि समृद्ध जागतिक समाजाची निर्मिती होणे शक्य आहे. त्यामुळे

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आधुनिक काळातील विविध जागतिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी वसुधैव कुटुंबकम् हा विचार केवळ तात्त्विक संकल्पना न राहता व्यवहार्य आणि आवश्यक मार्गदर्शन ठरतो.

संदर्भ सूची

- आचार्य, रा. (2018). भारतीय तत्त्वज्ञानाचा परिचय. पुणे: विद्या प्रकाशन.
 देशमुख, स. (2019). मानवी मूल्ये आणि समाज. औरंगाबाद: साई प्रकाशन.
 जोशी, अ. (2020). भारतीय संस्कृती आणि शांततेचा विचार. मुंबई: ग्रंथाली.
 कुलकर्णी, म. (2017). वैदिक विचारधारा. नागपूर: श्रद्धा प्रकाशन.
 पाटील, न. (2021). समकालीन समाज आणि नैतिकता. कोल्हापूर: प्रबोधन प्रकाशन.
 शर्मा, र. (2016). उपनिषदांचा तात्त्विक अभ्यास. वाराणसी: ज्ञानदीप प्रकाशन.
 देशपांडे, क. (2022). मानवता आणि जागतिक सहअस्तित्व. पुणे: लोकवाङ्मय गृह.
 गायकवाड, व. (2019). शांततेचे तत्त्वज्ञान. नाशिक: यशस्वी प्रकाशन.
 जाधव, प. (2018). विकास आणि सामाजिक न्याय. सातारा: दिशा प्रकाशन.

